

זכרונות מימי השואה

א. העניבה מתחדקת

אני השרידה היחידה, שזכתה להגיע אליכם, רואה צורך לספר את אשר אירע לאנשינו. לא תהא זו סקירה ממצה, עדיין חסרה אני את השקט הפנימי הדרוש לתיאור מקיף ומפורט. יכולה אני רק לנסות לרשום את העולה בזכרוני, נחמתי היא, כי מגליונות אלה תלמדו על כל הפגעים שמצאונו בשנים האחרונות. ההכרה, כי עתידה אני להתייצב לפניכם, כדי למסור לכם דריח על התחייבויותינו, היא שהפיחה בי עוז ונסכה בי מרץ. אם לא עלה בידנו לקיים את התחייבויותינו במלואן, הרי זה גובע מרפיון כוחותינו וממסיבות הגורל שחזקו ממנו. רבות ממה שהיה עלינו לראות — לא ראינו. ייתכן, שהיינו יכולים להציל, אלמלא הוכינו בסנוורים, אך ככל אשר תכבד האשמה הרוכצת עלינו — דבר אחד אינו מוטל בספק, ואתם תאמינו לנו; כל דבר שעשינו וכל דבר שנמנענו מעשותו לא אירע אלא מתוך אמונה שלמה בנכונות דרכנו ולמען שמירה על סהרת שאיפתנו. בספטמבר 1940 קיבלו את תפקידי המרכז בברלין, כפי שהתנהגה מראש, אלפרד זלביגר, קורט זילברפינג (בנות דתיות), לדודיג קוטנר, הרברט גרווולד וסוניה אוקון. לגבי לדודיג היתה זו הכרעה חמורה: היה עליו לפרוש מעל אשתו ומעל שני ילדיו שבפדרבורן ולצאת לברלין. במועצה בחוג מצומצם באהרנסדורף הוחלט על כך. לדודיג התנגד בכל כוחו ובכל כשרון דיבורו, אך לאחר שהחברים עמדו על ההכרח שבהושטת עזרה לאלפרד בעבודתו בברלין ניאות מתוך דמע.

או לא יכול איש להעלות על דעתו, כי המאורעות יתפתחו בקצב מהיר ביותר, וכי כל החלטותינו יתערערו תוך זמן מועט. וודאי, לא ניתן לדעת את הדברים מראש, אך חייבים היינו לחוש את השבר האיום הקרב ובא. אולם משום שחסרי-ישע היינו ומשום שבתחומנו הצר לא ניתן לעשות הרבה, לא נותר לנו אלא להמשיך בפעולתנו ולקוות... כיום יודעת אני, שמדיניות זו של „כאילר“ היתה מוטעית. אולם יש לזכור: המגמה היתה לתת לחברינו במהומה זו של העולם המתמוטט המקיף אותם הרגשה של נקודת משען כל שהיא. משום כך היתה סיסמתנו: „שום דבר לא נשתנה“.

זכורה אני באיזו רצינות נידונה או שאלת הצטרפותנו אל ההתאחדות הארצית. מבחינת הארגון אין כל ספק שההצטרפות הבטיחה אמצעי השפעה חזקים — אולם לא היה ברצוננו לקפח משהו מעצמאותנו. השתדלנו משום כך לדחות ככל האפשר הצטרפות זו. המפעל הגדול המשותף האחרון היה הסמינר בברלין ל-60 מחברינו, סמינר של ששה שבועות. הסמינר נערך בתקופה שבין פברואר לאפריל 1941. היה הכרח למצוא צורה של פעולה משותפת עם ההתאחדות הארצית, שנקבעה רשמית בחווה, מאחר שהמסיבות החיי צוניות שוב לא איפשרו פעולה מיוחדת של המשרד האי, כפי שהיה לפני כן במסגרת „החלוץ“.

ושוב התלקחות אחרונה של ניצוץ חיים יהודיים בתערוכה „עבודה יהודית“, מפעליה השונים של ההתאחדות הארצית סיפקו חומר המעיד על הישגים בשטח המלאכה. ל„החלוץ“ היה ביתן מיוחד, ובו תבנית נקודות ההכשרה של קיבוציו ושורת תצלומים נהדרים מן הארץ. מאז התלה התפרקות מהירה של המוסדות היהודיים, על ההתאחדות הארצית הוטלו צמצומים כספיים כבדים. היה הכרח להשלים עם עובדה, שבמצב זה אין לצפות לתקציב כל שהוא להחזקת קיבוצי ההכשרה. המפעלים ללימוד מקצועות מלאכה, מפעלי „אורט“ וכר נסגרו. ההקץ בכך הקץ על ההכשרות? בכל מועצה שנתקיימה בשנה האחרונה צפה

אני: "על הקבוצה", כנראה חצי א
269 - 283
1985

השאלה: מתי יגיע תור ההכשרות? ובכל פעם אמרנו: עדיין לא! עוד חסרות חמש דקות לשעת האפס! ואף כי רצוי ומרעיל היה בטחוננו, הנה החמצנו לבסוף את הרגע בו צלצלה שעת האפס. ועם זאת היה ברור לכולנו, כי הוצגנו במרכזה של שעה היסטורית גדולה, מפעם לפעם היה אלפרד חוזר ואומר: חברים אנו חיים את ההיסטוריה, ועלינו לעמוד בכך! משום כך לא נותר ויתור מלא על הכשרותינו! נשתדל בכל יכלתנו לקיים את התנאים החיצוניים לפעולתנו החלוצית. אולי יינתן לחברינו להשתתף בסלילת הכביש הארצי למכוניות? קשה תהא העבודה, אך רוב חברינו נכונים לכך. אמנם בשאלה זו היה ויכוח חריף למדי בתוך שכבת הבוגרים בהכשרות וינקל וסקאבי. הללו מיאנו להיענות מיד לתביעת ההדרכה להיפרד ללא תנאים מחברותיהם ומנשיהם. על יסוד ויכוחים אלה הוצא מספר ניכר של חברים מתוך שורות „החלוץ“, ואחרים פרושו בעצמם הימנו.

ברם שאלות אלה לא היו אלא עיוניות, כי למעשה היה הכרח לחפש פתרון אחר להחזקת הקיבוצים. הפתרון שנמצא היה: קיבוצי ההכשרה, המסוגלים לכך, ישחדלו להצטרף אל גיוס העבודה בסלילה (אם כה ואם כה אולצו לאחר זמן מועט בל המפעלים לכך) ולהתקיים משכר עבודתם. אך עבודה קשה זו — רק הגדולים והבריאים ביותר בעליית הנוער יכלו לעמוד בה. ורק באותם מקומות, אשר בהם אופשר הדבר ע"י מצבו ועל ידי מבנהו של הקיבוץ. היה הכרח בבחירה קפדנית. כל פרט היה חייב לברר לעצמו את מהותה של הדרך החדשה. ואם זאת היה הכרח בהחלטה מהירה, כדי שאפשר יהיה להעמיד את השלטונות לפני עובדות. אחרי טלטולים בחדשי הקיץ של שנת 1941 נסתמנה תמונה זו: החברים מרוכזים ברובם בשלוש נקודות: (1) בפדרבורן עם לודויג קוטנר כראש ההדרכה — חברי הקיבוץ המאוחד הללו עוסקים בגיוס העבודה של עיריית פדרבורן ועוסקים במיוחד בהובלת אשפה ובניקוי הרחובות. שם קיימת גם קבוצת חברים קטנה של „המכבי הצעיר“, בסך הכל כ-150 איש.

(2) בשטקלסדורף עם קורט וילברפניג כראש הדרכה לחברי הזרמים הדתיים השונים. הללו עבדו בחלקם בחקלאות ובחלקם בבתי הרושת אוסטיים. גם כאן כ-150 חבר (נקודות אחיזה של ממש למספרים אלה אין לי, וייתכן, שאני טועה).

(3) בנויאנדורף. מלבד הקבוצים, לומדי מקצועות מלאכה מטעם ההתאחדות הארצית נמצאת שם גם קבוצה של גולים משנידמיל, שניצלו ביזמתו של מרטין גרוון מהגלייה למזרח ושוכנו באחוזה, חברים משלושת קיבוצי העלייה של „המכבי הצעיר“ (אהרנסדורף, הבלסברג, יסן) ואחדים משכבת הצעירים של הקיבוץ המאוחד משניינכן ומבית הנוער בהמבורג. בסך הכל כ-80 חבר. מנהל המפעל הוא מרטין גרוון וסגנו הרברט גרויוולד, מודריך החברה. קצתם עובדים בחקלאות באחוזה ובחצר וקצתם יוצאים לעבודת חרץ במשקי איכרים וגננים או בבתי החרושת שבעיר פירסטנוולדה.

מלבד שלוש חברות גדולות אלה עדיין נמצאים שרידים מאנשי וינקל לפנים, העובדי דים באחוזה בשביל המפעל, חברים אחדים בסקאבי. בחדשים הקרובים יצאו אחרוני החלוצים מוינקל. מסקאבי באים בוגרים אחדים לנויאנדורף, אך לאחר זמן מתחוללים שם סכסוכים חמורים המביאים לידי כך, שכל אלה, פרט למדריכים, מוצאים מן „החלוץ“, בפולנצוורדר עובדים חברים אחדים במפעל ברזל ועוד שלושה חברים צעירים עובדים בטמפליץ. חייהם החברתיים ערים ביותר. בסך הכל הרי כאן עוד 20—25 חלוצים. מלבד אלה קיים חוג של 30 חבר בקירוב שנתרכו בברלין, קצתם מן השכבת הבוגרת, שחזרו מטעמי משפחה ובהסכמת המרכז מן ההכשרה אל העיר, וקצתם חברים מאולפן העלייה. בראשונה קיימו פגישות לעתים מוזמנות עם אלפרד ועם סוניה, אך לאחר זמן נתגלו קשיים בקיום פגישות אלה.

הלחץ מבחוץ הולך וגובר. הראשונים מיהודי שסטין הוגלו עוד בסברואר 1940. חצי שנה לאחר מכן מוגלים יהודי בודן לגורס¹). או קידשנו כולנו יום צום. ההפסקה שחלה אחר כך לא ארכה זמן רב. בשלהי ספטמבר 1941 מרכזים את יהודי ברסלוי במחנות. מופיע ה"מגן-דוד" (כשענדנו לראשונה בגאון את הטלאי הצהוב קיימנו מסקד חגיגי). השלטונות אוסרים על היהודים את עזיבת מקום מגוריהם ללא רשיון. כל נסיעה, אף הקצרה ביותר, טעונה היתר מיוחד. ואנחנו ממשיכים בפעולתנו — "לא הל כל שינוי". הקשרים בין החברות השונות מתהדקים. אגב התאמצות לשמור על דמותן המיוחדת מרגישות החברות השונות, כי מאוחדות הן ברצון המשותף: להחזיק מעמד, ובשאיפה הכמוסה: הגשמה. דינים וחשבונות על הפעולה התרבותית נמסרים מחברה לחברה אגב הצעות ותכניות למסיבות עונג שבת. מפעם לפעם מזדמן חבר זה או אחר לביקור ונערכת מועצה חטופה. ורכים העניינים, שיש לדון בהם: מה ייעשה בבוא פקודת גלות? הקיימת מצדנו התחייבות כלפי הכלל היהודי? כלום אין אנו יכולים מתוך שצעירים אנו וחזקים ובטוחים מן השאר להחיש ישע לזקנים? ואולי נתנדב ונצטרף אל שיירות הגולים? ברם אין יכולת לסקור את כל המתרחש — ומצמים. יורמו המאורעות כשטפם. אין לדחוק את הקץ, אך כשתבוא השעה לא יהיו בינינו מתחמקים. עדיין אנחנו רואים את עצמנו חמש דקות לפני שעת האפס. בחוץ, בקיבוצים, טרודים האנשים הן בעבודה הגופנית הקשה והמרוכה שלא הסכימו לה הן במאמצים לבצע כהלכה את התכנית התרבותית בתנאי החיים הקשים הן בקשיים המתגלים בליכוד החברות השונות על אף רצונן העז בליכוד. וכך אין מוצאים, פרט לשיחות לעת מצוא על העתיד, כל שהות לדיון במתרחש מסביב. גוברת ההרגשה, מאחר שהביקורים בברלין הולכים ופוחתים, כי חיים אנו באי בודד.

כיום אין אני יודעת הרבה על חייהן של החברות השונות, ואין בידי למסור לכם דריח על כך, יכולה אני רק לנסות לספר לכם על חברתנו בנריאנדורף ועל דרך הסתכלותה משם בהתפתחות המאורעות.

החברים הראשונים באו מקיבוציהם הקודמים אל נריאנדורף במאי 1941. תנאי חייהם היו קשים בכל המובנים. עבודת-חוץ מפרכת בסלילת דרכים ובהנחת כבלי-טלגרף; עבודת סרך הוטלה גם על החברות, במיוחד בחקלאות. יחס חשדני בולט מצד העובדים הקודמים אל ה"ציונאזים", כפי שכינו את חברינו. נוסף על כך לא הגיעה גם החברה עצמה לידי הצטללות. מפעם לפעם נוספו חברים, מאחר שלא ניתן לפרק בן לילה אחד את האחוזות הקודמות. במצב קשה היה נתון הרברט בתפקידו הכפול כמדריך וכסגן מנהל המפעל. היו חיכוכים בין החברה ובין המפעל, גם גרזון התייחס אז אלינו בשלילה. מלבד הרברט היה מדריך ת. ו. כהן או זאב כפי שכינה את עצמו, שבא מהכשרת יסן, גם אני הצטרפתי אליהם באוקטובר אחרי פירוקה המוחלט של הכשרת אהרנסדורף, בינתיים הגיעו גם אחרוני החברים, שציפו להם, ולחברה ניתן להתבסס מעט מעט. רובם היו בני 16—18. היו כ־10 חברים בגיל גבוה יותר, אך לאחר שלא הצליח הנסיון להקים חברה בוגרת לחוד, הוקמה החברה כיחידה אחת. חילקנו את החברה בשלושה משמרים: פעמים עמד בראשם חבר אחד בוגר ופעמים שלושתנו, שלושת המדריכים, במיוחד השפיעו עלינו לטובה שתי החברות הארצישראליות, ששחררו ממחנה עצורים ואשר באו אל נריאנדורף משניבינכן, חנה וברכה, ואתם נירה, בתה של ברכה. שלוש אלה היו לגבינו הקשר המורגש והמתחדש יום יום אל הארץ.

בימים ההם חייבים היינו לעסוק באופן יסודי בשאלת ההורים. מיום ליום רבו

1. מקום בדרום צרפת, בו נכלאו בפחנה ריכוז היהודים מנרמניה הדרוסית.

הידיעות, שקיבלו רבים מחברינו, כי הוריהם נצטוו להיות מוכנים לצאת תוך זמן מועט לגולה. כמעט כל ההורים ציפו שבניהם יתלוו אליהם. לא ניתן אז לבדוק, אף לא הגיעו כל ידיעות על כך, אם מפרידים שם בין הצעירים ובין הזקנים או שמשאירים את המשפחות בשלימותן. הכרעתנו היתה: החבר נשאר עם חברתו. המטרה צריכה להיות לדחות ככל האפשר את מועד הגלות. ההכשרות בגיוס העבודה עדיין היו בטוחות פחות או יותר. בתוך החברה היה חשוב כל יחיד להחזיק הכלל, ואפילו כשתבוא שעת הגלות. בחברה וברצונה המלוכד היו ערובות בטוחות יותר, שנוכל להחזיק מעמד בדרך. היחיד, כך חשבנו, עלול להישחק על נקלה מה גם כשרובצת עליו הדאגה להוריו. כאלה היו השיקולים, שהביאנו לידי ההכרעות העקרוניות. מובן מאליו, כי היו גם מקרים, אשר אחרי התייעצות עם אותם חברים חייבנו את ההצטרפות אל התורים. אם נשאר, למשל, רק אחד מן ההורים, ובמיוחד כשנשאר במצב של מחלה וחולשה, לא יכולנו לנער הצננו מן החובה האנושית הפשוטה, אולם חברים שיצאו בניגוד לרצון החברה והמרכז עם הוריהם הוצאו מתוך חברת ומתוך "החלוק". היה זה אמצעי חמור ביותר, אך ראינו בו הכרח.

מאותם חברים, שהלכו עם הוריהם בהסכמת החברה, היו נפרדים בבוקר השכם לפני היציאה לעבודה. היו אלה שעות מועזות אשר לא יישכחו מלב אנשי החוג הזה. כולנו לבושים בגדי עבודה עמדנו איש זורעו על כתף חברו. הושמעו דברים קצרים, חושר "לשלום, לשלום", ואז נתלשה החיכה ממפת הדגל שניתנה לפורש (בנויאנדורף היו לנו שלוש דגלים מאהרנסדורף, מהבלסברג ומייסן. היה זה הדגל האהרנסדורפי הישן שחולק בין החברים שפרשו ברשות). קריאת "חוק" אחרונה. לחיצת ידים אחרונה לכל חבר במעגל. ומיד — יציאה מהירה לעבודה כדי שלא לאחר מן המועד. מה אפורות היו שעות בוקר אלה!

אותה שנה — שנת 1941 — חשנו במיוחד את חג החנוכה כחג המאבק. הכינונו את החגיגה בקפדנות יתירה. ניתנה לנו בכך הודמנות להתרכז בנושא מתולדות ישראל. פעולה זו ביצענו בשיתוף אנשים מקבוצת הנוער הכללית של גויאנדורף ובשיתוף אנשי "אגודת ישראל", אשר גם להם היתה כאן חברה מיוחדת. חיברנו ספר תמונות מגוון, שכונה בשם "לוחמים" וכלל תיאורים מכל תולדות ישראל, אשר בהם התייצבו יהודים באיזו דרך שהיא לקרב נגד סביבתם. עם תום החגיגה קם כל הקהל. זו הפעם הראשונה בתולדות גויאנדורף, ושר את "התקוה". אמנם גם לאחר מכן אירעו חיכוכים קלים בינינו ובין השאר, אך בדרך כלל היתה ידם של ה"ציונאים" על העליונה.

זמן מועט אחרי החנוכה נפל דבר, שהיתה לו השפעה חזקה על חיינו החברתיים. שתי החברות הנה וברכה, שקיוו חדשים רבים לשוב אל מולדתן, לארץ, עד שלבסוף כמעט שנאשו מתולדתן, הופתעו באחד הימים על ידי קריאה טלפונית, שעליהן להיות נכונות, כי לימים מספר תורשינה לנסוע. אתן תשחררנה גם ארצי-ישראליות מעטות אחרות שנתקעו ונעצרו בשעתן בגרמניה. כל אלה תוסענה לויגה ותוחלפנה בשבויי מלחמה גרמנים. פעמים אחדות עודרו בהן תקוות כאלה, אולם לא אנהנו ולא הן ייחסו להן רצינות יתירה: והנה נתאמתו התקוות. תוך ימים ספורים הושלמו כל ההכנות הפורמליות והמעשיות, ונקבע מועד יציאתן של החברות הארצי-ישראליות. ערב לפני כן התכנסנו למפקד. אין מלים בפי כדי להביע את הרגשות שמילאתנו. אחרי חדשים ארוכים, אשר בהן ידענו פרידות מרות ומכאיבות בלבד, פרידות כמעט ללא תקוות עתיד — היתה זו הפעם פרידה מתוך שמחה: חברות שבות למולדת, אל מולדתן, אל ארץ ישראל, שוב תוכלנה לעבוד עבודה שיש בה טעם. הן שבות נושאות אתן זכרונות, גם את זכרון אנשינו העומדים על משמרתם האבודה, ואשר עדיין לא נואשו מלכת בעקבותיהן בבוא היום. עתידות שתי אלה להיות הגשר בינינו

לבין החברים שם בארץ. אנו משמיעים בשעת הפרידה את המלים שעוררה בקרבנו עבודתו הכפויה, השנואה עלינו:

קל צדיר באדמת-נָּךְ	כי לוקטת עוד	גַּן־רֶשׁ שְׁדָנוּ,
דְּוֵי לֵיד, מְקֹאֵב לֵלֵב.	תְּקַוְנוּ בְּנוֹ:	נְאֻסָּךְ דְּנָגְנוּ.
קל תְּסִיר בְּאֶדְמַת-נָּךְ	יִשְׂיֹם, נַעֲבֹד	וַיְבֹוֹל רַב עַמְנוּ.
לְמוֹלְדֵת הוּא דוֹסָף.	אֲנָקָה שְׁלָנוּ.	

אך מה נשלח בידן ככמל ברור ומבטא אל חברינו שם למען ידעו, כי לא שכחנו ולמען נדע אנו, כי הם גם הם לא ישכחנו? אין אנו מפקפקים כלל, התשובה מובנת מאליה, ואין בלתי. עוד אנו עומדים בצורת מרובע, והדגלים לפנינו (דגל אחד פגום ביותר, רבים מקרעו נדדו עם החברים שפרשו בהיתר), קודד הרברט מתוך הדגל השני את לבו, את החבצלת הצופית, ומוסר אותו לחנה כשימוכרת לחברים בארץ מאתנו. אנו שרים את "התקוה" ואת "שאו ציונה" — ויוצאים במצעד, בטוחה אני, כי חנה וברכה גם הן לא תשכחנה מעמד זה. בנוף המושלג צועדים בזה אחר זה החברים ושרים. לבושם חלתי לבן ורוחם — עלומים ועז.

למחרת היום כשהחברות יוצאות, שרויים אנו בעצבות. חיינו יהיו מעתה חסרים משהו, אך מאושרים אנו על כי נוספה לנו חוליית-קשר אל הארץ. וכשקיבלנו פנתן שולב (?) לאחר שבועות מספר את הידיעה: "חנה הגיעה בשלום ואתה הדגל הקטן", — ידענו, כי נוסף מקוריכות המושכנו להתם.

ושוב וזרמים חיי יום-יום. מספר החברים הפורשים בעל כרחם מהוריהם חולך ורב. רוב ההורים שוכנעו, אם ע"י שיחה אם ע"י מכתבי בניהם או ע"י מכתבי מדריכי בניהם, כי מוטב להם לבנים ולבנות שיישארו בחברה. בפני הורים אלה נטלנו על עצמנו את ההתחייבות לדאוג כמיטב יכולתנו לבניהם. מתוך אימוץ בנו השלימו ההורים וויתרו על בניהם. ושוב עלי להדגיש: אף אם רבה אשמתנו, שלא עלה בידנו להרבות את מספר הניצולים — הרי אין כל ספק, כי כל אשר עשינו או כל אשר משכנו ידנו ממנו — נעשה תמיד מתוך אמונה שלמה בנכונות דרכנו ומתוך דאגה לטהרת מטרתנו!

אמרנו לא, כשצפה לראשונה השאלה, אם נרשה לחברים, שיש להם אפשרות לכך לנסות לחיות באופן בלתי-חוקי כלא-יהודים. שללנו כל נסיון להתחמק מן הגורל היהודי. במסגרת הכלל חייב כל אדם לשמש משענת לזולתו. ומלבד זאת, היה ידוע, כי את האחזיות לכל יהודי הנעלם מטילים השלטונות על בעלי התפקידים שבקהילה.

חשוב חשבנו — ושוב עלי להדגיש זאת — עד הרגע האחרון, עד שהגענו אנו עצמנו אל מחנה הריכוז של אושוויץ, כי פירושו של הפינוי הוא עבודת-סרף ומחסור חריף העלולים להפיל חללים בין הנמושות, אך מעולם לא העלינו על דעתנו, כי פירושו של הפינוי משתווה כמעט לכליח חרוץ.

רוחו של החבר נעברה מאד בשל הפרידה מעל ההורים ובשל נקיפת לבו של הפרט בהשאירו את הזקנים עזובים וחסרי-ישע. מתוך הלך-נפש זה נדרנו בחמשה עשר בשבט, ביום הצופים, גדר חגיגי, כי כל אחד מאתנו יטע, כשיזכה לעלות לארץ, עץ על שם אביו ואמו. וסבורה אני, כי השרידים הניצולים חייבים לקיים גדר זה גם למען אותם החברים, אשר לא זכו להגיע אתנו.

(2) ישב בסוף המלחמה בז'נבה ושימש כמקשר מטעם "החלוץ העולמי".

שוב זורמים חיי יום יום, עלינו להביא בחשבון, כי גם יום גלותנו יבוא, וחייבים
 אנו להתכונן ולהצטייד. מפרדבורן שולח לודויג לא חזר על תכנית פעולת התרבות כרגיל
 אלא תכנית, אשר לפיה יש להתכונן ולהצטייד. אנחנו מוסיפים נוסף משיקולינו ומנסיוננו,
 ופוחחים אנו בהכנות מאומצות. הרינו מרכיבים קבוצת סדרנים הכוללת חברים וחברות
 אחרים. הם עוסקים בקורס לעזרה ראשונה. עלינו לחבר רשימות של חפצים ומצרכים שיש
 להצטייד בהם. ריכזינו סובבים על נושאים כגון: אם בתרמילי לא נותר אלא מקום
 מועט — מה עלי לשים בו — זוג גרביים נוסף או ספר, אין אני מספרת על דברים אלה
 אלא כדי להמחיש את האוירה שבתוכה שרויים היינו, כי לאחר זמן למדנו מתוך התפתחות
 הדברים, כי כל ההכנות המעשיות היו לשווא. כל מאמצינו להתעמק בפעולות לא נשאו
 פרי. שרויים היינו בזעזוע חולני מתמיד ובנכונות מתוחה ומתמדת. משאת נפשנו הכמוסה
 היתה הדחייה. דחיית הגירוש הגורלי. שנתנו נדדה מעינינו. עבודה גופנית מפרכת במשקי
 איכרים, בסלילה, בגנים — יומם, הכנות ליציאה — במיוחד מלאכת תפירה — בערבים,
 ושיחות ארוכות בלילות עם אנשי המזכירות, אשר שקלו וחזרו ושקלו ובסופו של דבר
 לא יכלו לומר אלא: לא נוכל עשות הרבה. עלינו להכות, לקוות ולהאמין. מרגישים אנו
 צורך, כשהכל סביבנו עומד להתמוטט, לקיים מגע מהודק אל חברינו בחוץ לארץ. אסירי
 תודה אנו להם על כל סימן חיים מהם, כי הוא נוסך בנו בטחון. עומדים אנו בחליפת
 מכתבים, אמנם מצומצמת בשל מסיבות הזמן, עם רבים כגון: עם נתן שוולב בוגבה ועם
 אהרן רברוג' בשוחייה. שמות וכתבות אלה שומר כל חבר כנכס יקר ורואה בהם
 ערובה לעתיד.

זמן מה לפני פסח 1942 מודיעים לנו, כי תוך שבועיים יפונה חלק מעובדי האחרות.
 ושוב מתחיל השיקול: מה נעשה, מה יהא עלינו? אולי תתייצב החברה כיחידה שלמה?
 שמא כדאי להרכיב רשימות? אך כל אלה הם הישובים בנעלמים בלבד, עלינו לצפות.
 מגיעות הרשימות. בערב הן נקראות תגיגות. כלולנו בהן שמותיהם של אנשי
 שנידמיל, של כל חסרי הנתונים ושל יוצאי סולין מלפנים. מאלה שש חברות משלנו. אין
 לערער על כך! החברה מחליטה, כי 4-6 חברים, שיתגברו מצמם, יילוו אליהן. מספר
 המתנדבים גדול יותר. למחרת הבוקר בוחרים אנו מביניהם נקפדנות את החוקים ביותר,
 בהנחה שיש להשאיר חברים חזקים גם לחברה כאן לשאת במשאה, ואת אלה, אשר קשרים
 אישיים אמיצים להם אל אותן חברות. ועם זאת עדיין אין אנו, המדריכים והועד, יודעים
 אם עלינו להתיר התנדבות זו. ושוב שוקלים אנו עם כל החבויים את האפשרויות. הקבוצה
 הגולה על המתנדבים הנלווים אליה מצוידת ומוכנת.

למחרת היום, יום ראשון של פסח עליהם לצאת לדרך. קריאה טלפונית מאת אלפרד
 מביאה את ההכרעה: אל יתנדב איש להילוות! הלילה הוא האחרון לשבת אחים גם יחד.
 אחד מאנשי שנידמיל עורך את ה"סדר", בעצם שירת דברי ההגדה מגיעות הוראות מן
 המשרד, על צורת סימון התרמילים, על התעודות הטעונות חתימה, על סדרי היציאה וכו'.
 המשאיות מגיעות. ליל החג נהפך לחגא.

כל הלילה יושבים אנו עם חברותינו העומדות לגלות. מרטיץ גרוזן סר אלינו.
 בחדשים האחרונים עמד יפה על טיבנו. הוא מבטיח להפעיל את כל כוח השפעתו — וכוח
 זה אינו מועט — כדי לשחרר לפחות רבע מן החברות. אחת תצטרף אל חוריה, שתמצאם
 בשיירה, ולאחת אמרו, כי תובא אל אביה, אשר הרעבר שמה קודם לכן. עדיין האמנו אז,
 כי קיימות אפשרויות כאלה. בבוקר יוצאות המשאיות עמוסות גולים. מרטיץ ליוה אותם אל

פרנקפורט שעל נהר אודר, אשר שם הם מתרכזים. הוא חזר כעבור יומיים ואתו שנים עשר איש, שערעורו לגביהם נתקבל. בין החוזרים גם ארבע חברותינו. השמחה לא תתואר! שוב דורשת העבודה הרגילה את זכויותיה. אולם הרגשת הנכונות לצאת מכאן מתמידה, אף כי בהווייתנו המנותקת מן העולם אין אנו נפגעים במישרין במאורעות המתרחשים. עוד שנה נגזר עלינו לחיות באותה מתיחות, עד אשר גם אנו נוטלים על שכמנו את תרמילנו הגדוש זה מכבר. אך בינתיים עדיין אין אנו יודעים על כך, יש לחכות משבוע לשבוע לסקודת היציאה.

בברלין כבדו החיים ביותר. החברים יכולים להיפגש שם רק בעמל רב. אך הפעולות העיקריות של הנאצים עדיין לא החלו, ומחוגנו המצומצם עדיין לא נסקד איש. ב-16 במאי חל יום הולדתו של אלפרד, ושנינו, אני וזאב, נוסעים אליו. גם דבר זה כרוך בקשיים. אנו מקבלים היתר נסיעה לזמן מועט ורק על יסוד קריאה רפואית דחופה. אלפרד יושב בחדרו הקטן, בקנטשטרסה. פניו מביעים ליאות, אך הוא קורן מנחת: השולחן לפניו מלא מכל טוב, אותות יחידות וחיבה. הרוב מידי חברים, אך לא מעט גם מאנשי ההתאחדות הארצית, שאתם הוא משתף פעולה. אחרי הצהרים מוזמנים כולנו לנשף, הנערך על ידי השכבה הצעירה בברלין לכבוד יום ההולדת. בחדר הקטן דחוסים כ-25 חבר. במרכז החגיגה — מחזה זעיר, שחובר בכשרון ובטעם, שתכנו חלום לעתיד לבוא, בו מוותרים הערביים ליהודים מרצון על עבר הירדן... שעה קלה נעקרים אנו מתוך מוקד הסכנות האיומות, פורשים מחיי השיסוי הזאכוריות, — והרינו נתונים בכל נפשנו שם, בארץ החירות, וכשאנו אני וזאב, חוזרים אל נויאנדורף, מהרהרים אנו ואף על פי כן שטר חלקנו פה מחוץ לעיר.

אך הנה מסתער גל חדש של מעצרים וגירושים, והפעם מגיע גל זה גם אלינו. שטקלסדורף מקבלת הוראה, כי תוך יומיים יפזרו כל אנשינו, לגבי חלק מחברינו העובדים במפעלים האופטיים מתקבל הערעור, ביניהם גם ערעורו של קורט זילברפניג, אולם קורט לא יישאר, גם הנשארים אינם נשארים אלא לזמן מועט, ואילו קורט כמדריך אתראי יילווה אל הגולים, דברי פרידתם מלאים בטחון. עוד מדרכם הם שולחים אלינו גלריה הנושאת את חותמת ברסלוי, הם כותבים, כי מגמת פניהם לאושוויץ. מאז לא שמענו עליהם דבר. גם במקסיסיות אושוויץ לא עלה בידי למצוא שם מוכר לי. אף שאר חברינו לא שמעו עליהם כל ימי היותם במחנה וגם לא אחר שחרורם.

אך סימן מזעזע מצאתי, כשעבדנו לאחר זמן במכבסת ס. ס. באושוויץ, הביאה לי באחד הימים חברה משלנו זוג תחתונים ממכבסת ס. ס. ובו היה רקום השם המלא: קורט זילברפניג.

אך בינתיים שוב זורמים חיי יום-יום. הידיעות המזעזעות מברלין הולכות ורבות. זו הפעם הראשונה שנאסרו פקידי וחתאחדות הארצית במספר ניכר. ציפו להם בבוקר ליד הסתה, וכל אלה שאיחרו ב-5 או בעשר דקות את מועד התחלת העבודה — נאסרו. ביום החוא הגיע אלפרד לעבודה במשרו באיחור של שלושת רבעי שעה, חמש דקות לאחר שהגסטאפו עזבה את הבית.

כלה הקיץ, והגיעה תקופת הטתיו. את הימים הנוראים חגונו ברטט ובהתלהבות, שלא ירענו מעולם, ואף על פי כן עדיין ראינו את השעה כחמש דקות לפני שעת האפס. אך נשימתנו הלכה וכבדה, הרגשנו כי האסון הולך וקרב. שיירה אחר שיירה יצאה את ברלין, בתוכן היו הפעם רבים מחברינו. נוסף על עבודתו הרגילה והמרובה פעל אלפרד גם במחנות הכינוס, אשר בו רוכזו המגורשים לזמן מסוים, מיום ועד לשבועיים ויותר, וכולכלו וצוידו לפני צאתם ע"י ועד הקהילה, כך ניתנה הודמנות לאלפרד לשוחח עם החברים

משקלסדורף לפני יציאתם. דעתו היתה נוחה מן העמידה האיתנה והשקטה, שגילתה קבוצה זו ושעודדה גם את השאר.

בימי מהומה ומבוכה אלה עלה בידי לשוחח עם אלפרד אך עוד פעם אחת. ראלתי במצב בדיחות דעת לרגל השלט שנקבע על משרדו, מרכז לניצולת הפסולת, הוא הרגיש עצמו בטוח בהסוואה זו. הוא חיך כשסיפרתי לו עד כמה חרדים אנו לשלומן והשמיע את האמרה השגורה בטי: "לי לא יארע כלום". שברעות אחרים לאחר מכן הגיעה הידיעה על מאסרו. בינתיים הגיע חג החנוכה. ימים מעטים אחרי החג נדע לנו: אלפרד נרצח.

ב. התקופה האחרונה בגרמניה

כל העבודה בברלין מוטלת על סוגיה, כשלימינה לוטה קיזר וארתור⁴). לא ישרוך כוח פעולתה של סוגיה בימים ההם, והרי היא חולנית בעצם. עליה לבדוק את כל החומר שנשאר במשרדו של אלפרד ובחדרו הפרטי. רוב החומר מושמז. הפעולה המרכזית, אם עדיין ראויה היא לשם זה, חייבת להיעשות עתה ביתר שאת במדרבורן ובנויאנדורף, ראש הנהגה חדש לברית — אין לנו באופן רשמי ממשיכים בפעולתם הרבית, זאב ולוטה. לדויג כותב מסדרבורן: "מעתה ולהבא ננהג להזכיר בכל ליל שבת בשעה שמונה ושלושים ברגעי דומיה את כל החברים הנעדרים מאתנו, החיים והמתים. עשו גם אתם כן" ומאז נהגו כן חברינו אם בארוחת הערב בחצר האכילה הגדול שבנויאנדורף, אם במשמרת הלילה — לאחר זמן — במכבסת ס. ס. אם במצעד שירות עגום בכבישי גרמניה האחוזים להבות ואף לאחר מכן אחרי השחרור. בכל ליל שבת היה זה רגע של התייחדות עם חברינו הנידחים ושל הכרה, כי התייחדות זו משתפת ומלכדת את שרידינו, בכל מאמצינו מסיימים אנו את ההכנות האחרונות. תרמילינו צרורים, מסומנים ומסודרים אחד אחד במקומו על הרצפה, ואף בחשיכה ימצא כל אחד את צרורו, מרטיץ הוור אחר שהייה קצרה בברלין, הוא קורא לי ולהרברט ואומר, כי ימצא לנו היתר נסיעה לברלין אל סוגיה, פריטים אין ברצונו למסור לנו, נוסעים אנו מלאי הרהורי אימים ומוצאים אנו את סוגיה מוכנה ליציאתה, כאן נדע לנו דבר, שעדיין אין לגלותו רשמית: מחר בבוקר יצא פאול אפשטיין, ראש ההתאחדות הארצית, לתרזניאגשטט, אליו נלווית רעיתו הדויג, שתי מזכירות — וכחמד מיוחד במינו — ידידתה של הדויג: סוגיה! מאושרים אנחנו, תרזיאגשטט תתן אפשרות פעולה ועם זאת אפשרות חיים לסוגיה. במחנה עבודה רגיל, כפי שתיארנו אותו לעצמנו, לא היתה יכולה לעמוד במצב בריאותה המעורער, ועם זאת נגעה פרידה זו עמוק בלבנו, עם הסתלקות סוגיה מסתלק מאתנו הקשר החם, האישי האחרון אל הימים ההם, אל הפעולה הסדירה, אל אלפרד, מסתלקת הדמות האימהית והאהבת, ככל שבגרה המצוקה היתה מורגשת יותר המנחמת, אך עם זאת שמחים היינו ומאושרים, שנמצאו לה, תנאים נוחים ביחס.

לוטה הצעירה נוטלת על עצמה את האחריות לפעולה בברלין, מסייעות בידה אקדוות מן החברות הבוגרות — אך מי ידע לכמה זמן?... באחת השבתות בסוף פברואר מצלצל הטלפון, הוא מודיע, כי אנשי וינקל וסקבי יוצאים. בדיוק שבוע לאחר מכן באה הידיעה על האקציה הגדולה בבתי החרושת בברלין.

(4) לוטה קיזר — חכרת ההדרכה בברלין, נפטתה באוישביץ, ארתור פווננסקי, פרידך בהכשרת, היה עם חברינו באוישוויץ, כיום בתל-אביב.

אספו את היהודים מרוב בתי החרושת בעצם עבודתם והביאום ללא כל ציוד ובתנאים גרועים ביותר אל מחנות איטוף שונים. ביניהם היו גם לוטה וכמעט כל החברים הנותרים. ושוב עבר שבוע. אנחנו נמנעים מתוך פחד לשאול בשבנו אחר הצהרים הביתה על החדשות האחרונות, אך הידיעה מגיעה: פדרבורן תפונה. התייעצות בזמכירות: ההתייצב חברתנו גם היא ותילווה אליהם? המסקנה: לא! אין לדחוק את הקץ! אין הגיח להפנות את תשומת-לב הגיסטאפו על נויאנדורף, שהרי מלבדנו מצויים שם גם אחרים. כיום יודעת אני, כי איש לא היה נשאר מתוכנו אילו היינו גלויים אל היוצאים. הגיסטאפו קבעה את יציאתנו לשבוע אחרי צאת אנשי פדרבורן, אך הנהלת המפעל, אשר בו עבדו אנשינו ביקשה לדחות את יציאתנו ל-4 שבועות עד שנסיים את הנטיעה.

שיחה טלפונית אחרונה עם לודויג הרברט, זאב ואני משוחחים אתו שנית. אין על מה להרבות שיחה, לבסוף לוקח ברנד את השפופרת. הוא נקבע כמדריך ע"י המדריכים וע"י החברה. למעשה מילא תפקיד זה זמן רב בטרם נבחר. עדיין אני שומעת את קולו תשקט והמשכנע של לודויג: „להתראות מארצנו“ ושוב נידלדלו חיינו, נגזל מהם ידד וחבר גאמן.

מגיעה אלינו גלויה מלודויג. הכתובה בשעת המסע בכיוון לאוישוץ. לודויג כותב: בכובד ראש אך בתקוה אנו נוסעים לקראת גורלנו. לאחר ששהינו חדשים באוישוץ נודע לנו אחרי חיפושים מרובים, כי עדיין לודויג בחיים. אף כי מצבו קשה וגופו התשוש כורע תחת נטל עבודתו המפרכת. לא ידענו כיצד נוכל לעזור לו, ואפילו יכולנו — לא היינו מועילים, כי איחרנו את המרעד. זמן מרעט לאחר מכן שמענו, כי הטילוהו בעל כרחו מבנין בית החולים, כשהוא רפה-אונים אך במלוא הכרתו, כבול-עץ לעגלה שהובילתהו אל תא הגזים.

לאחר זמן סיפר לי אדם אחד, שנודמן אתו בעבודה, כי בימיו הראשונים באוישוץ גילה לודויג מרץ לא יסוער. הוא כינס חברים והפיח בהם רוח חיים בקימו ויכוחים, שיחת וחגיגות כדי להסיח דעתם מן המצוקה האכזרית על ידי העסקתם בשאלותינו. אולם עדיין אנו בנויאנדורף. עוד שלושה שבועות לפנינו, בהם יכולים אנו להיות בשלווה בצוותא. אנו נפגשים למועצת ברית הגיגית אחרונה. יחד אנו כותבים מכתב לנתן שולב ולשאר החברים, ושמים אנו, כשיומיים לפני יציאתנו עוד מגיעים אלינו דברי פרידה מאת נתן, כעידוד לדרך.

ושוב רוחות שמועות והשערות. ייתכן שקבוצה קטנה הנחוצה ביותר להחזקת המפעל תישאר כאן, אם המפקח על המפעל יצליח לשכנע בכך את הגיסטאפו. ייתכן, כי בני התערוכת בנינו יישארו לעת עתה כאן. איך צריכה החברה לנהוג במקרה זה? מאליו מובן, כי חברים אלה רוצים להישאר עם החברה כולה. אך החלטת החברה היא: מי שניתן לו להישאר, יישאר! שתי חברות מצטרפות אל הוריהן המוגלים לתרויאנשטט.

ב"7 באפריל הגיעו חרשימות. הרשימות כוללות את כל החברים פרט לבני התערוכה, והם 4 חברים חברה אחת, נשאר גם מרטין גרוזן עם משפחתו. לאחר זמן הוא מוצא לתרויאנשטט. משעה זו ואילך, לאחר שנפלה סוף סוף ההכרעה, כאילו הוקל לנו. כמעט שמורגשת שמחה ומתעורר יצר התרפתקנות. הקבוצות לשיירה מתארגנות. כל אחד מקבל את מספרו; כסף וחפצי ערך יש להחזיר. עלינו לחתום על טפסים, שבהם צוין, כי פעלנו בגד המדינה וכי מקבלים אנו עלינו גורדין של גלות אגב מסירת כל רכושנו ליד המדינה הגרמנית. כל זה אינו נוגע לנו, הערב הוא האחרון, אשר בו מתכנסת החברה בצוותא בצריפה בנויאנדורף. בחוף עומדים משמרות הגיסטאפו. אין אנו רשאים לצאת מן החצר. אנחנו ניגשים למפקד האחרון, ושוב כולנו בלבוש לבנת-כלת. אנו שרים. מובאים הדגלים.

אחד הדגלים בצטמצם ביותר, דגל אחד קדוד באמצעותו. את הדגל הזה שבוֹר־הלב תופס הרברט וגזור מפתו לשנים עשר חלקי. את החלקים הוא נותן אחד אחד ל-3 חברות, ל-4 חברים, ל-4 מדריכים ולחבר אחד הנוטל על עצמו את האחריות לנותרים. קרע זה של הדגל, שניתן לי עונדת אני עד היום. הוא נשמר אתי בכל בדיקות הגוף ובכל הביקורות שהיו באוישוויץ. עלי להוסיף ולשאתו אתי ולהביאו, כי כן הבטחתי, ומשום שהתחייבות זו היא הממריצה אותי בלילה מתקנים אנו את לוח השנה לחברינו, בציננו בו תאריכים עבריים וכלליים של ימי קדש וזיכרון ואת ימי הזיכרון לחברתנו. כל חבר יקבל לוח כזה. לבסוף אנו מכניסים סדר ונוי לחדר המזכירות, חדר קטן זה היקר לכולנו, אשר היה עד לחוויות קשות, אך גם נהדרות.

למחרת הבוקר מסתיים הכל עד מהרה. היש קל מוציאים את המטען מן הצריפים. בוריות מתייצבים לבדיקה, ושוב מתכנסים בחצר. סעודה חטופה אחרונה. המשאיות מחכות לנו. בהן נסע אל תחנת פירסטנוולדה. כמעט שאין שהות להיפרד מעל הנשארים כאן. אמש נתנו לנו החברים הנשארים כאן מתנת פרידה: קופסת־בשמים עתיקה להבדלה. האם ניפגש עוד בחוג לטקס הבדלה? מה רבים הזכרונות הקושרים אותנו אל גריאנדורף! הנה יצאה המשאית הראשונה. האנשים העמוסים בה פוצחים שיר. הנה באה גם המשאית המסיעה אותנו. הדרך נראית לי לפתע זרה. שם נשאר הכל דומם: הטיירה על מגדלה ועל שעונה שאינו זו. שם שוכן האי, אשר בו מצאנו מקלט ימים ושנים.

בפירסטנוולדה אנו נכנסים לקרונות במהירות וללא כל פגע. חברנו ברק⁶ לוחץ עד כאן. כשהרכבת זזה עדיין הוא עומד. לאחר מכן הוא רץ אחריה ומנסף אלינו כל עוד ניתן לראותו.

בתחנת ארקוב עלינו לעבור לקרמטילה אחר. קבוצת סדרנים יהודים עולה אלינו ומטפלת במטעננו. והנה אנו נתקלים לראשונה באנשי ס. ס. הללו צוחכים ומפקדים. נעימה זו עדיין אינה ידועה לנו. יש בה אחד מששים מן הצפוי לנו.

בברלין יוצאים מן הקרונות. להסתדר בטורים! אנו פוסעים ברחובות. לפנינו, מאחורינו, מימיננו ומשמאלנו — משמרות, דומה, אנשי ברלין הסכינו למחזות אלה. אנו סרים לרחוב המבודג, אל הבית אשר שערו הגדולים נפתחים לפנינו בכניסתנו ונגעלים עם כניסת האחרון שבשורותינו. עכשיו יודעים אנו בוודאות — אסירים אנו.

עולים אנו במדרגות, עוברים בפרוודורים ארוכים. אל סוריג הדלתות נצמדים בני אדם המסתכלים בנו בסקרנות, רטט עובר בכל הגוף, אנו נכנסים לחדרים שנמסרו לנו. החברה שוכנה ב-4 חדרים סמוכים זה לזה. ביום ששי הגענו הנה, ולעת ערב שרים אנו בכל החדרים: שיר המעלות בשוב ד... אורה מזרח שוררת בבנין זה: ייאוש עמוק מהול בשמץ לגלוג מר; התלקחות אחרונה של תאוות חיים לטעום כל אשר ניתן ליהנות ממנו. בין כל אלה עומדים אנחנו המבליטים אולי מתוך יוהרה יתירה את כוחנו ואת בטחוננו. בבוקר אנו מקיימים את מפקדנו בחוץ. הפקודות מהדהדות בכל הסביבה. עוסקים בהתעמלות־בוקר לאחר שניתן לנו לכך רשיונו של ראש הס. ס. הממונה עלינו. בגן שבחצר צנן מקיימים חצי שעה יום יום את מצעדנו וזוגות וזוגות. סמוך לגן — בית הקברות הישן, אשר בו קברו של ר' משה בן מנחם, דומה. לפנינו מתגלה אירוניה טרגית של ההיסטוריה. באחד הימים אף קיימנו חוג שירה רשמי לחלוטין. אנו שרים את שירינה ואנשי הגסטאפו מאזינים, ואם הם מבינים את הדברים הם מחייכים על כסילים שכמתנו, השרים במצב כזה:

(6) אחד מכני התערוכה. נורלו אינו ידוע לי.

„יוצאים אנו דור אמיץ-לב וגבור,
וכבוד ישראל דורשים אנו.
אנחנו תובעים שיון, צדק ודרור”

ערב ערב יושבים אנו צמודים זה לזה ושרים. משאר האסירים יש המתקרבים אלינו ומאזינים. אחרים רוקדים ומשתעשעים בקומה התחתונה. לחויה גדולה זוכים אנו, בהיפגשנו כאן עם קבוצת חברים מפולין, הנמצאים כאן כבתחנת מעבר. היו לנו שיחות משותפות אחדות. הם סיפרו לנו על חייהם ועל עבודתם. שמחים אנו על שמצאנו מגע אליהם. הן מאו ציפינו למגע אל יהדות מזרח-אירופה. על חברתנו משפיעה אהרת המקום בצורה מיוחדת במינה. מתעוררים רגשות רוח, אימון וגילוי לב לזולת. איש לחברו מגלה דברים, אשר בפגישות קודמות העלימם אם מתוך בושה אם מתוך קוצר-רוח ועבודה קשה. בליל השבת אנו עורכים מסיבת „עונג שבת” לכל בסימן „ואף על פי כן... האולם הגדול בקומה התחתונה מלא אדם. הרושם עז. רומזים לנו, כי עתידים אנו לצאת כיום שני הבא, בערב חג הפסח. קרוב עד לאימה — החג. לא נותר עוד זמן רב. עוד הברלה אתרונה של מוצאי שבת. בחוגנו עומדות עתה שלוש נשים. אמותיהם של שלושה מחברינו. גם הן מצטרפות אלינו; מצטרפים גם אחדים מאנשי נויאנדורף הבוגרים. כיום א' בבוקר בכלאים כולנו בחדרינו — ביקורת המטען! אור ליום ב', לאחר שהביקורת בוצעה ומשרשאים אנו לצאת את הוודר, — הרינו מתכנסים לליל ה„סדר”, שהקדמנוהו ביממה. גם החברים מפולין נמצאים אתנו, ויש כזית מצה לכל אחד. לו נזכה ולא גופרד — וזתי הברכה לנו הנישאת על שפתים בימים אלה. מי יתן ולא יפרידו בין החברים ובין החברות! חוששים אנו מפני אפשרות זו. אמנם מבחינה עיונית שוחחנו הרבה, שאפשרות זו של הפרדה קיימת, אף אמרנו, שכל חבר גם אם יישאר בודד חייב לנהוג כאילו היה הוא החברה כולה. אך תקוותנו אתנו, כי בנסיון זה לא יהא עלינו לעמוד. ביום ג' בבוקר מפקד אחרון. דיבורי-אמונה ובטחון, כי המזל יאיר לנו; דברי ידידות מזה אל זה; דברי תקווה, כי אין כאן פרידה לנצח. לחיצות ידיים עזות וידידותיות במעגל. ושוב מתארע הכל במהירות הבזק. אנו מתייצבים, יורדים במדרגות בטורים ערוכים, שולחים ברכותינו האחרונות לרעים הנשארים כאן, ושוב נפתחו השערים הכבדים, ושוב עומדות המשאיות. הן נטענות בזו אחר זו מטען אדם ונוסעות. הכוח — לצפון!

באחת מתחנות המשא אנו יורדים. הרכבת מחכה לנו. קרונות-בקר נעולים. חלונות זעירים. מעט קש על הרצפה. תוך שעה קלה אנו מסתדרים. החברה מחולקת בשלושה קרונות. גם מרטין כאן, סרט-סדרן על זרועו. הוא בא ללוותנו. הפרידה קשה עליו. הוא גילה לנו, עד כמה קשורה נפשו בנו, עד כמה הוא רחש אלינו כבוד. הסדרנים עוזבים את הרכבת ועולים על המשאית המחזירה אותם העירה. אנו נושאים עינינו אל ראש השיבה, אל ראשו של מרטין, אך דלתות הקרון ננעלות. עוד רגע — והרכבת זזה. בחוף פורחים ראשוני עצי הפרי. בליל זה עורך בכל קרון אחד מאתנו את סדר ליל הפסח. אנו מספרים ביציאת מצרים ושרים את שירינו העתיקים. ליל שימורים חלילה הוה! אין איש מעלה על דעתו לעצום עיניו. לפנות בוקר עוברים אנו דרך ברסלוי. נסיעתנו מהירה למדי, ושוב חזרת ועולה השאלה: היפרידו בינינו?

מבעד תחלון רואים אנו בהשתנות הנוף. רבים המקרות. ארץ שוממה סביב. מומן לזמן בני אדם העובדים ליד המסילה. מהם עונדים „מגן דה” רבים במדי-שבויים אנו שואלים אותם לכיוון. למגמת המסע. הללו מנידים כתף. אחד רומז כלפי שמים, אין אנו מכינים את כוננתו. מהירות המסע פוחתת. הרכבת נעצרת מפעם לפעם. בשעת צהרים אנו

עוברים לאס בתחנת רכבת; השלט מעיד: אוישויץ. זמן מועט לאחר מזה נעצרת הרכבת, וקרון אחר קרון מתחיל להיפתח. הגנה הגיע חור קרונונו. יוצאים בקפיצה. אין שהות להיפרד זה מזה בברכה. בחוץ נשמע קול: הגברים לצד ההוא! הנשים לצד זה! להתייצבו כמדקרת-חרב בלב, וכבר הם עומדים שם, זפסי הברזל הויבים מפרידים בינינו. לפנינו מכונית גדולה, אנשי ס. ס. מכריזים: זקנות, נשים הרות, אמהות, בעלות מיחוישי רגלים, מי שאין כוחו אתו להלך — רשאי לנסוע. עד היכן מגעת אניבותם של אלה! והזקנות, הנשים על ילדיהן, החולות והמעדיפות נחיות מזרזות ועולות אל המכונית. משאית אחת מתמלאת, וחברתה באה.

סקודה חדשה: להשאיר את המסען כאן! הוא יובא לאחר מכן! אנו מתייצבים בטורים חמשה חמשה. החברות צמודות זו לזו, מאחורינו שאר בנות גראנדורף. ושוב עלינו לעבור על פניהם של אנשים המסתכלים בנו בעין נזחנת ושואלים מפעם לפעם לגילנו. אלה שהן למטה מגיל ארבע-עשרה ואלה שהן למעלה מגיל ארבעים ואלה הנראות להן רפות-אתנים נשלחות אל המכונית. „אל דאגהו“ — אומרים הם לאלה המהססות להיפרד מעל חברתן — „לאחר מכן שוב תיפגשו“.

מלוח נשים במדי ס. ס. ובמיקודו של איש ס. ס. אנו צועדות בטורים חמש חמש. הדרך אינה ארוכה. לפתע לפנינו תייל דוקרני. בכל מקום ותייל דוקרני. לעינינו מתנשא שערי-ענק מוקף משמרות ס. ס. ולידם כלבים עזים. כלבי-זרף. בשער זה אנו נכנסות. קומתנו זקופה וכאילו הוסחה הדעת. שברגע זה עברנו את מפתנו של מחנה אוישויץ. מחנה הריכוז וההשמדה.
היום 20 באפריל 1943.

ג. נר דולק בארושויץ

נר אחרון של תנוכה 1943. בעלותנו על משכבנו דועכים וכבים נרות התנוכה שהדלקנו. קרש אחת המיטות שצויד בסלילי-עץ של חוטים שימש לנו כמנורת-תנוכה. הכל ישן את שנתו. מן החוץ בוקע קול פסיעות קצובות, פסיעות אנשי המשמר. מפעם לפעם נשמעת נביחת כלב; מפקידה לפקידה חדר שריקי-זריח.

הגנה עלי לעמוד על משמר נר אחר. בצוואת העלינו אותו אנחנו, שבע החברות ששרדו. בהדליקנו את הנר שרנו בחשאי את הימנונו, את „שירת הנוער“. שיר זה שהיה חביב ביותר על אלפרד, והנה עומדות אנו הליפות על משמר נר הנשמה. ליל זה — ליל-זכרון הוא. קדוש הלילה לחברנו אלפרד ולבתו סמוך לנר שמיכה פרשנו, וכך מרגישה אני את עצמי מנותקת מכל המתרחש בחוץ, רחוקה ממציאות מחנה הריכוז של אוישויץ עד כדי כך, שקרובה אני לשכות, כי יש לנהוג זהירות באור זה. זקן-הגוש עלול להוסיע לפתע, או שתבקר פתאום המפקחת. אך אני דוחה מעלי הרהור זה.

אחרי הדלקת הנר שוב קראתי באזני החברות את השיר, שכתב אלינו בשעתו ארנו נאדל (*):

(*) ארנו נדל, סלחין, צייר ומשורר. פירסם ספרו שירה אחרים. היה קרוב למשמחת סונית אוקון, מזכירה החלוץ. וכאסעעותה נחקר אל חוננו. בשנים האחרונות הטילה עליו הממשלה הנאצית לספל באחד הארכיונים הכולל תעודות פתולרות חיבורים בגרמנית. מה היה נוראו — לא נודע לי.

קה, עין דמעה אשר יקר לעד
 מה-קל לאמר: בעז מול אש עמד.
 דמותו - דכות איש, הגיון שני צרוף;
 לבו - לב-איש, מלב עליון חצוב.
 יצחק או גדליה - לא ישכם!
 קרנו, פן יגוננו טנצם.
 נקבע יום זה, אחים, ונד נרימה.
 פי צום ששי הוא לנו מימים נמימה.

נאדל משורר ציר-מלחין יהודי זקן זה, הלב המאמין באומן ילדות, — ידע את אלפרד. הוא ידע גם אותנו, וידע מה כרוכים אנו אחרינו. הוא אשר שלח אלינו את השורות דלעיל בבוא הבשורה המרה על הירצח אלפרד. והנה אני יושבת כאן ומהרהרת. בחג התנוכה אשתקד עוד חגגה החברה כולה בנויאנדורף. אולם הרגשת-חג ממש נעדרה ממנו: סביבנו שררו שיסוי, אימה ופחדים: ידידים, חברים, הורים הוגלו. חודשים לבקרים הגיעונו מברלין שמועות מבהילות. וזה ימים אחדים מכרסם הספק בדבר גורלו של אלפרד. בחדשים האחרונים גברה הדאגה לו, כי הגלייתם של הפעילים בהתאחדות הארצית נמשכה. ועם זאת קוינו כולנו, כי לא יאונה לו כל רע. הוא היה שקט ובוסת כל כך, כוחות חיים סיכו בו להפליא. להרגעת הנפש אפשר היה פעם ביום לצלצל אליו לרחוב קנט ולהחליף עמו מלים מספר, למען ידע, כי זוכרים אותו ומהרהרים בו שם בחוץ. אנחנו, יושבי האי... עד שבאחד הימים, בראשית דצמבר, נמסרה בתשובה הודעה: „אין לשוחח עם האדון ולביגר“ נתעורר פחד כל שהוא. ברם התנחמנו: אין זאת כי בשיבה הוא, אך למחרת היום — חזרת אותה תשובה. ואולי חלה, אולי נשאר בביתו. וכשתשובה זו נשמעה גם ביום השלישי, בטוחים היינו, כי חולה הוא. אך משום מה אין הוא כותב? משום מה אין איש מן החברים בברלין מודיע דבר? כלום אין הם מבינים, כי חרדים אנו?

קריאת-טלפון מסקאבי⁽⁷⁾: הקיבלתם ידיעה מאלפרד? קריאה אל פדרבוך⁽⁸⁾: השמעתם משהו על אלפרד? ולבסוף ידיעה מברלין מנוסחת בזהירות לפי הצופן, כי אלפרד אסור על ידי הגסטאפו זה 4 ימים, ואתו עוד עשרים מן הפעילים בהתאחדות הארצית, נראה, שכלואים הם בבלא המשטרה בכיכר אלכסנדר. ייתכן שיגלוש משם, אף ייתכן ש... לא חלילה! לאלפרד לא יאונה כל רע! כותבים גלויות מרגיעות לברלין אל סוניה⁽⁹⁾ ואל איקה⁽¹⁰⁾. מעתה מוטלות כל האחריות וכל העבודה על סוניה, ואנחנו יושבים כאן, בחוץ, ואין לאל ידינו להושיע. לא נותר לנו אלא לצפות ולקוות, בהלך-רוח זה קיבלנו את פני חג החנוכה. לא! הפענו אין זה חג השמחה והאורה.

כעבור שלושה ימים הגיעה הידיעה, כי תוריו של אלפרד ואשתו הוזמנו אל מחנה גרוסי-המבורגר שטרסה⁽¹¹⁾. היוגלו כולם יחד? אונחת רוחה קלה. ויום לאחר מכן גודע לנו כי שירת גולים זו יצאה, אך, בלי אלפרד. איקה המסכנה והאומללה — לאמיתו של דבר פסקו מעתה חייה, כי היא חיתנו רק בשביל אלפרד ומכוחו, לכל צלצול דמיקה על הדלת

(7) נקודת הפשרה בנרטייה בימים ההם.

(8) סוניה אופון, הכרתנו, חיתה או סוכרת, החלוצי, נחטבה סאור אל אלפרד אנה העבורה.

הטוחתה.

(9) אשתו של אלפרד.

היתה אמו מזדעזעת וקוראת: הנהו בא! אך הוא לא בא. שנים עשר מבין עשרים העצורים הוגלו: שמונת הנותרים הובלו, כנראה, לזכסנהויון ונרצחו שם או בליכטרפלדה. ביניהם היה גם אלפרד. אלינו הגיעה ידיעה זו כעבור ימים אחדים, בו בזמן קיבלנו גם מכתב מאת החברים בברלין, מכתב שאינו אלא זעקת-כאב ומכתב רשמי של השתתפות בצער מאת ההתאחדות הארצית.

אנו מכנסים את חברתנו למפקד, בחשאי מזמזמים אנו את „שירת הנוער“ ואין איש דובר דבר, כי גדול הכאב מאד, והדברים אך למותר, יום מוחו לא נודע לנו. קבענו אותו ליום אחרון של חנוכה, וביום זה אנו מעלים נר לזכרו. ושוב נתקעת בי עמוק עמוק כבימים הראשונים איו צפירה מהירה והדגונית החר זרת על עצמה, צפירה כאות-זמן של תחנת-שידור, ההולמת בראשי, מאחר שבחושי איני תופסת את הדבר: אלפרד נרצח!

סוניה כתבה לנו מברלין על האזכרה שנערכה שם, האזכרה נסתיימה בקריאה „אם אשכחך, ירושלים, תשכח ימיני“ אכן קריאה זו היתה תוכן חייו, ועתה כשאני כאן על המשמר יודעת אני, שאמסור את הסיסמה הזאת לחברותי בבוא תור שמירתן. משום מה לא נצטרף אלפרד בשעתו אל העולים? רק משום שידע, כי עבודה זו שהטיל על עצמו בגרמניה, עבודה זו שהחל בה — עליו להשלימה, ויהיה אשר יהיה, שוב לא נמצאו אנשים, שאישיותם מספקת למלא תפקיד זה. אמנם הוא עצמו היה אומר: אין לך אדם, שלא ימצא לו מחליף, ואף על פי כן הודה, כי העבודה כולה הולכת ומת-רכזת ונעמסת על יחידים מאחר שהולכים ומתמעטים האנשים המסוגלים ליטול עול זה על צווארם. אכן היה זה עול, ולאחר זמן אף סכנת, ברור היה לו הדבר, אף כי נוהג היה לחזור בשלוה ובבטחה: לי לא יאונה כל רע.

לא היה איש כמותו, שידע לעמוד לפני השלטונות ולשמור עם זאת על החמימות האישית כלפי כל חבר, הוא היה כאח גדול לכלנו, ואף חברים שהתייצבו לפניו לראשונה השתוממו על גישתו המיוחדת, שעוררה מיד אימון מלא אליו, חדרו ברחוב מינקה היה מקור-שלוחה, מעין מחסת ומפלט לאדם אשר בא אליו לשיחה. בגאון ובכבוד עמד לפני אנשי השלטונות, כשהיו באים אליו, ומשיצאו שוב נראה אלפרד התקיף ובעל הצורה כנער שובב, המשתעשע והמשחק בפסילי העץ והזכוכית הקטנים, פסילי חיות ובהמות, את משחק הקרקס. הוא שעשע נפשו בפסילים אלה, גם כשהמשרד ברחוב מינקה פורק ושוכן בחדר הקטן והדל שברחוב קנט, אשר שם ישבה ההתאחדות הארצית. בזמן האחרון היה חורר ומיוגע, הורגש, כי הכל סביבו הולך ומתמוטט. מתחננים היינו לפניו שיסתלק מעבודתו במרכז, וכי אין כל הגיון בהסתכנות זו. סוף-סוף היו חיינו מתוך לעיר בטוחים יותר, לא — היה טוען הוא — כל ערד ברדי להישאר כאן, חייב אני לעשות כן! עלי לעמוד על משמרת, ומשמרתי כאן בתוך ים הייסורים, ודווקא בשנים האחרונות הרגיש צורך נפשי עז לחיות בחברה, מעולם לא ראינו צוהל ומאושר כבארבעת הימים ההם באהרנסדורף בימי השבועות 1941. חברתנו שם היתה זעירה, מרביחה הקדימה ויצאה לנויאנדורף, לשם היה על כולנו לצאת אחרי פירוקה של הכשרת אהרנסדורף, היו אלה ימי קיץ נהדרים, מבוקר עד ערב שרועים היינו על גבעת העגבניות, מתחממים בשמש, מאזינים לצלילי הגרמפון, שרים או משיחים, ובתוכנו אלפרד, ערב ערב עם השכה היה יושב אתנו ומזמר, משגברה החשיכה הגיע תורם של שירינו „אנר, העלינו נר“ (בחיוך מבויש על רומנטיקה מסוג זה), גלשנו מכסאותינו ונשב על הרצפה. כשהקטנים שבינינו עלו על משכבותיהם נשארנו אתו ברקמנו יחד הלומות העוויד, אלפרד הביע רצונו לשמור על אהרנסדורף כעל קיבוץ, חברה מצומצמת של השנבה

הבוגרת, בתוכה גם הוא ואיקה, צריכה לדור שם עד סיומה של המלחמה. ועם זאת ידע יפה, כי לא יעזוב את מקומו ואת תפקידו בברלין. הוא נשאר גם כשכל התבורה עברה לנויאנדורף בתואר „חבר חברת נויאנדורף בעבודת-חוק“.

עד היכן היה אלפרד קשור אל אהרנסדורף. באחד באוקטובר כשהחזרה האחרונה אל בעליה הקודם בא אלפרד לשם מבעוד יום. הוא איתר לבוא לסעודה שערכנו לו; חכינו לו, והוא איננו נראה. ירדתי לחצר ומצאתיו יושב דומם. משהרגיש בי אמר: „בואי הנה, שבינו“ כך ישבנו שעה ארוכה. הוא סיפר לי על אהרנסדורף בימים שעברו. על מראה המקום בתקופתם של הנס ונדל ושל מרטין הירש. ושוב ישבנו דוממים. הרגשתי כי מגולל הוא מעל לבו פרשת-חיים רבת-משקל.

עדנה ורוך קיננו בנפשו של גבר מגדל וחזק זה: בפדרבורן נהרג אחד החברים, הארי ארצל, חבר חביב על כולנו, בתאונת עבודה בזמן חטיבת עצים. אלינו לא הגיעה ידיעה זו. פעמיים לאחר מכן עשה אלפרד בינינו בסוף השבוע. מדי בואו סח לי: „עלי לספר לך משהו מיוחד“. כשהזכרתיו, השיב: „סמוך לנסיעתי“ ולבסוף כשהזכרתיו על הבטחתו לספר לי משהו לפני הפרידה אמר לי: „בשבוע הבא בבואי אספר לך, ולאחרונה כשלא נתתי לו מנוח, אמר: „לכי אל איקה. היא תספר לך“. ואיקה היא שסיפרה לי על מיתתו של הארי, שעכרה את רוח אלפרד. —

הנר שהדלקתי כלה ודעך. עלי להדליק נר חדש. אף הגיעה השעה להעיר את חברתי לעמוד על המשמר. השלהבת שוב מאירה. אני מוסר את סיסמתך, אלפרד, לבאה אחרי. נאמנים נהיה לסיסמה: „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני“.